

تبیین اهمیت تفکر انتقادی و مولفه‌های پر بسامد آن از منظر قرآن کریم

فاطمه سیامری^۱

چکیده

در عصر حاضر و با گسترش رسانه و وسایل ارتباطی افراد روزانه با انبوهی از اطلاعات صحیح و غلط مواجه‌اند که در باورها و تصمیمات آنان اثر می‌گذارد. این مسئله انسان معاصر را بیش از هر زمان دیگری نیازمند به تقویت مهارت تفکر انتقادی کرده است. تحقیق حاضر که با روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته به تبیین اهمیت تفکر نقادانه از منظر اندیشمندان و بیان مولفه‌های این نوع تفکر پرداخته، برخی از مهم‌ترین مولفه‌های تفکر انتقادی را از منظر قرآن که به‌مثابه برنامه هدایت بشر می‌باشد، مورد بررسی قرار داده است. نتایج به‌دست‌آمده نشان‌دهنده توجه و تأکید ویژه قرآن بر تفکر می‌باشد. همچنین قرآن در جاهای مختلف و با شیوه‌های مختلف سعی در تحریک و تقویت این قوه را در مخاطب خود داشته است. مولفه‌های تفکر انتقادی شامل: ذهن باز، تحلیلگری، انتظام فکری، کنجکاوی، خردمندی، حقیقت‌جویی و اطمینان به عقلانیت خود است. برخی از مهم‌ترین مولفه‌های تفکر انتقادی که در قرآن به آنها تأکید شده: حقیقت‌جویی، کنجکاوی، تحلیلگری و ذهن باز می‌باشد.

واژگان کلیدی: قرآن کریم، تفکر، تفکر انتقادی، مؤلفه‌ها، مهارت

افراد زودباور و ساده‌ای که از احساسات خود بیش از عقل و منطق تبعیت می‌کنند طعمه آسانی برای شایعات و اطلاعات تقلبی‌اند. اندیشیدن به قدری مهم است که خداوند به کرات در قرآن کریم به آن تأکید کرده و انسان را به استفاده از این قوه دعوت کرده است. قرآن کریم در آیه‌ای عدم استفاده از عقل را سبب دور شدن از انسانیت و موجب پلیدی می‌داند.^۱ «وَجَعَلَ الرَّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ»^۲؛ «و او پلیدی را بر کسانی که خرد خویش به کار نمی‌بندند مقرر می‌کند.»

با تأملی در زندگی عالمان و بزرگان با صرف نظر از اینکه از چه فرهنگ و ملیتی هستند، می‌توان دید که این افراد کمتر از محیط اجتماعی و اعتقادات دیگران متأثر می‌شدند و همواره سعی داشتند عقاید خود را بر اساس دلایل استوار بنا نهند. از طرف دیگر این افراد نظری را فقط به‌خاطر اینکه گروهی از مردم آن را غلط می‌دانند رد نکرده و عکس آن را نیز نمی‌پذیرفتند.^۳ با ظهور وسایل ارتباطی نوین در عصر جدید، ما و علی‌الخصوص فرزندانمان چندین برابر گذشته تحت بمباران رسانه هستیم. برای بقا در چنین شرایطی و در شبکه‌ای از اطلاعات که در تمام محیط فرهنگی ما نفوذ کرده بهترین راه تقویت تفکر منتقدانه است.^۴ در این تحقیق سعی بر آن شده که بدانیم اهمیت مهارت تفکر انتقادی از منظر قرآن چقدر است؟

با جستجویی که در منابع صورت گرفت مشخص شد که کتاب مستقلی با عنوان تحقیق حاضر موجود نیست. در موضوع تفکر انتقادی اما تحقیقات زیادی صورت گرفته؛ من جمله آنها پایان‌نامه‌ای با عنوان «تبیین جایگاه نقد اندیشه از دیدگاه اسلام» است که با نگاهی کلی به بررسی نقد اندیشه در دین اسلام پرداخته در تحقیقی دیگر تحت عنوان «جایگاه و اهمیت تفکر انتقادی از دیدگاه قرآن و امام علی (علیه السلام)» نویسنده بیشتر به بررسی این موضوع در کلام امیرالمؤمنین علیه السلام پرداخته و در بخش قرآنی موضوع نگاه نویسنده بیشتر معطوف به آیاتی است که حاوی الفاظی چون تفکر، تعقل و دیگر مشتقات آن باشد که با تحقیق حاضر که به بررسی معانی آیات جهت یافت مصادیقی از مولفه‌های تفکر انتقادی پرداخته متفاوت است.

^۱ حیدری دانایی، تبیین جایگاه نقد اندیشه از دیدگاه اسلام، ص ۵

^۲ شریعتمداری، نقد و خلاقیت در تفکر، ص ۱۰-۱۱

^۳ یونس: ۱۰۰

^۴ ربانی پارسا، مصرآبادی، یارمحمد زاده، ساخت و هنجاریابی آزمون تفکر انتقادی، ص ۹۲

^۵ خسروانیان، تفکر انتقادی وسواد رسانه : با تاکید بر آموزه های سواد رسانه ای، ص ۱۴۰

مبانی نظری

راغب اصفهانی در تعریف تفکر می‌گوید: «الفکره: نیرویی است پویا و پیاپی که آدمی را از علم به معلوم می‌رساند و به آن می‌پردازد. تفکر: کوشش و جولان آن نیرو به اقتضای عقل و خرد است و این نیرو ویژه انسان است و در حیوان نیست.»^۱

از جمله آیاتی که تفکر و مشتقات آن در آن ذکر شده می‌توان به این آیات اشاره کرد: «كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ»^۲؛ «این چنین خداوند آیات را برای شما روشن می‌سازد، شاید اندیشه کنید!»
«أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍ»^۳؛ «آیا نیندیشیده‌اند که همنشین آنان هیچ جنونی ندارد؟ او جز هشداردهنده‌ای آشکار نیست.»
«إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»^۴؛ «قطعاً در این [امور] برای مردمی که تفکر می‌کنند نشانه‌هایی وجود دارد.»

«أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ»^۵؛ «آیا در خودشان به تفکر نپرداخته‌اند؟»
ابن منظور در لغت نامه لسان العرب نقد را این‌گونه معنی کرده: «تَمَيُّزُ الدَّرَاهِمِ وَإِخْرَاجُ الزَّيْفِ مِنْهَا»^۶، «که به معنای سره کردن درهم‌ها و شناخت درست از نادرست آن است.»^۷
در قدیم‌الایام که پول مورد استفاده بین مردم سکه‌های طلا و نقره بود سکه‌ها به صورت غیر استاندارد ساخته می‌شد و به همین دلیل احتمال تقلب در آن وجود داشت؛ به مرور زمان افرادی به عنوان کارشناس برای جلوگیری از تقلب پدید آمدند که به آنها ناقد گفته می‌شد. این افراد در تشخیص سکه‌های تقلبی خبره بودند. بعدها مفهوم نقادی به عرصه ادبیات نیز راه پیدا کرد.^۸

^۱ راغب اصفهانی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن، ج ۳، ص ۸۶

^۲ بقره: ۲۱۹

^۳ اعراف: ۱۸۴

^۴ رعد: ۳

^۵ روم: ۸

^۶ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۴۲۵

^۷ اسلامی، انتقاد و انتقاد پذیری، ص ۱۵

^۸ حیدری دانایی، تبیین جایگاه نقد اندیشه از دیدگاه اسلام، ص ۱۱

باوجود اینکه در قرآن کریم واژه نقد و مشتقات آن موجود نیست؛ اما واژه‌های هم سنگ و مفاهیم متعددی را می‌توان یافت که با انتقاد و مولفه‌های آن هم‌پوشانی دارند؛ از جمله این مفاهیم و عبارات تذکر، نصیحت، استماع قول و اتباع احسن، امر به معروف و نهی از منکر و جدل می‌باشند که از میان همه آنها واژه جدل دارای شباهت بیشتری با انتقاد است.^۱

«ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَ جَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ...»^۲؛ «با حکمت و اندرز نیکو، به راه پروردگارت دعوت نما! و با آنها به روشی که نیکوتر است، استدلال و مناظره کن!»

فعل امر در این آیه نشان دهنده آن است که مخاطب باید به عنوان یک تکلیف دینی در صورت لزوم از مجادله و شیوه انتقادی استفاده کند.^۳

«... فَلَوْ لَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَ لِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ»^۴؛ «چرا از هر گروهی از آنان، طایفه‌ای کوچ نمی‌کند (و طایفه‌ای در مدینه بماند)، تا در دین (و معارف و احکام اسلام) آگاهی یابند و به هنگام بازگشت بسوی قوم خود، آنها را بیم دهند؟! شاید (از مخالفت فرمان پروردگار) بترسند، و خودداری کنند!»

خداوند در آیه فوق با لحنی تحریک آمیز و توبیخ گونه مؤمنان را به تفقه در دین فرامی‌خواند و از جمله وظایف آنها را در میان گذاشتن دستاوردهای علمی خود با مردم معرفی می‌کند که یکی از شیوه‌های بیان و فنون ابلاغ مجادله و انتقاد است.^۵

تعریف تفکر انتقادی

با وجود اتفاق نظر اندیشمندان درمورد اهمیت تفکر انتقادی، برای تعریف آن نظرات گوناگونی وجود دارد.^۶ نلسون تفکر انتقادی را مجموعه‌ای از تلاش‌های سازمان‌یافته، هدفمند و جدی می‌داند که برای درک دنیای اطراف انجام شده و با ارزیابی ما از اندیشه‌های خود و دیگران باهدف فهم بهتر همراه است.^۷

^۱ رفیعی موحد، بررسی تفسیری بایستگی انتقاد در صحنه‌های اجتماعی از منظر قرآن با تاکید بر آیه مجادله، ص ۱۳۱

^۲ نحل: ۱۲۵

^۳ رفیعی موحد، بررسی تفسیری بایستگی انتقاد در صحنه‌های اجتماعی از منظر قرآن با تاکید بر آیه مجادله، ص ۱۳۳

^۴ توبه: ۱۲۲

^۵ رفیعی موحد، بررسی تفسیری بایستگی انتقاد در صحنه‌های اجتماعی از منظر قرآن با تاکید بر آیه مجادله، ص ۱۳۳

^۶ زرگوش و دیگران، تاثیر راهبرد یادگیری خودتنظیمی بر تفکر انتقادی دانش آموزان، ص ۱۶۱

^۷ توکلی، کاربرد تفکر انتقادی و مولفه‌های آن در ادبیات قرآنی، ص ۴۳

پاول تفکر انتقادی را سطح بالاتری از تفکر می‌داند که دارای مؤلفه‌هایی از جمله تحلیل و ارزیابی است که در نهایت به انتخاب عقیده و عمل منجر می‌شود.^۱

چت مایرز مؤلف کتاب آموزش تفکر انتقادی معتقد است تفکر انتقادی به معنی قدرت تنظیم کلیات، پذیرش احتمالات جدید و توقف داوری است.^۲

جان دیویی که پدر تفکر انتقادی مدرن نام گرفته، تفکر انتقادی را تفکری تأملی می‌داند. تعریف دیویی از تفکر انتقادی: «بررسی فعال، پایدار و دقیق یک باور یا صورتی مفروض از دانش در پرتو زمینه‌های پشتیبان و نتایج بعدی آن» است.^۳

به گفته فیشر: «تفکر انتقادی تفکری است که به ارزیابی دلیل و استدلال می‌پردازد. تفکر انتقادی آرمان شخص معقول را، یعنی کسی که می‌تواند به طور مستقل و بدون کنترل دیگران به تفکر بپردازد؛ مورد تأکید قرار می‌دهد».^۴

طبق نظر جنیفر ویلسون، اگر انسان به تفکر انتقادی بپردازد، بلافاصله به مسئله‌ها پاسخ نمی‌دهد، بلکه مطمئن می‌شود چیزی که شنیده را درست شنیده و مفهوم آن را بررسی می‌کند، سپس باتوجه به باورپذیری مطلب و ارتباط گیری با آن، تصمیم می‌گیرد. ویلسون در جای دیگری در این باره می‌نویسد: «تفکر انتقادی را می‌توان قدرت تأمل و تفکر مستقل درباره مسائل توصیف کرد».^۵

انیس، از دیگر نظریه پردازان تفکر انتقادی می‌نویسد: «تفکر انتقادی، تفکر عقلانی و بازتابی است که بر تصمیم گیری نسبت به آنچه معتقد می‌شویم یا عمل می‌کنیم متمرکز می‌شود».^۶

گروهی از متفکران انجمن فلسفه آمریکا به سرپرستی پیتیر فیسونه پس از دو سال تحقیق گزارشی با عنوان گزارش دلفی را به عنوان حاصل تحقیقات خود ارائه کردند. در گزارش دلفی، تفکر انتقادی را این گونه

^۱ سعیدی، ظرفیت داستان در تقویت تفکر انتقادی: ارزیابی داستان های نوجوانان از منظر تفکر انتقادی، ص ۱۴۰

^۲ پاکدلان فرد، مطالعه تحلیلی ویژگیهای تفکر انتقادی و روشهای پرورش آن از منظر امام علی (ع) در نهج البلاغه، ص ۳۴

^۳ میر مهدی، تحلیل مؤلفه های معنایی تفکر انتقادی در روایات اصول کافی، ص ۹-۱۰

^۴ سعیدی، ظرفیت داستان در تقویت تفکر انتقادی: ارزیابی داستان های نوجوانان از منظر تفکر انتقادی، ص ۱۳۹

^۵ میر مهدی، تحلیل مؤلفه های معنایی تفکر انتقادی در روایات اصول کافی، ص ۹

^۶ سعیدی، ظرفیت داستان در تقویت تفکر انتقادی: ارزیابی داستان های نوجوانان از منظر تفکر انتقادی، ص ۱۴۰

عدم لجاجت و تعصب را می‌توان از جمله ویژگی‌های متفکران در قرآن بر شمرد. این افراد در مقابل نظرات مخالف با دلیل و منطق احتجاج می‌کنند و اصل برای آنان رسیدن به حقیقت است نه منافع شخصی.^۱

قرآن در برخی آیات افرادی را به تفکر دعوت می‌کند که از روی هوای نفس و منافع شخصی حتی قادر به تحمل شنیدن دعوت پیامبر نیستند و به پیامبر که سال‌ها به امانت در میانشان شناخته شده بود تهمت جنون می‌زنند. «أَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍ إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ»^۲؛ «آیا نیندیشیده‌اند که همنشین آنان هیچ جنونی ندارد؟ او جز هشداردهنده‌ای آشکار نیست.»

همچنین آیه «فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ»^۳؛ «آزاد اندیشی مسلمانان را به تصویر می‌کشد که با صرف نظر از اینکه گوینده چه کسی است به سخنان گوش می‌دهند و در نهایت از روی تفکر و تعقل بهترین آن را انتخاب می‌کنند و تعصب و لجاجت در اندیشه آنها دخالتی ندارد.^۴

«وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ»^۵؛ «و این‌گونه در هیچ شهر و دیاری پیش از تو پیامبر اندازکننده‌ای نفرستادیم مگر اینکه ثروتمندان مست و مغرور آن گفتند: «ما پدران خود را بر آئینی یافتیم و به آثار آنان اقتدا می‌کنیم.»»

با تعمق در این فوق می‌فهمیم که این افراد به دلیل تعصب و بدون تفکر انتقادی پیرو آیین پدرانشان شده‌اند این در حالی است که مکتب اسلام بحث و انتقاد حتی در امور مذهبی نیز آزاد است و اسلام مخالفان را به مناظره و طرح سؤالات با حفظ آداب دعوت می‌کند و بدون اینکه توهینی به شخص بشود به پاسخ شبهات و سؤالات می‌پردازد.^۶

^۱ جواد، مقایسه مفهوم و مولفه های تفکر انتقادی از دیدگاه متفکران غربی با مفهوم تفکر در قرآن و دلالت‌های تربیتی این دو در

حوزه تربیت دین، ص ۸۷

^۲ اعراف: ۱۸۴، سبا: ۴۶

^۳ زمر: ۱۷-۱۸

^۴ حیدری دانایی، تبیین جایگاه نقد اندیشه از دیدگاه اسلام، ص ۵۵

^۵ زخرف: ۲۳

^۶ مقتدایی و دیگران، جایگاه و اهمیت تفکر انتقادی از دیدگاه قرآن و امام علی علیه السلام، ص ۱۴۳

در آیه بعد پاسخ پیامبران پیشین به این افراد این گونه آمده که «قَالَ أَوْ لَوْ جِئْتُمْ بِأُهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءُكُمْ»^۱؛ «پیامبرشان به آنان گفت: «آیا اگر من آئینی روشن‌تر و هدایت‌کننده‌تر از آنچه پدرانتان را بر آن یافتید آورده باشم باز هم آن را انکار می‌کنید؟!»؛ «که این مؤدبانه‌ترین تعبیری است که می‌توان در مقابل قومی لجوج و مغرور بیان کرد که عواطف آنها به هیچ وجه جریحه دار نشود، نمی‌گویند آنچه را شما دارید دروغ و خرافه است و حماقت، بلکه می‌گویند: آنچه من آورده‌ام از آئین نیاکان شما هدایت‌کننده‌تر است، بیایید بنگرید و مطالعه کنید. این گونه تعبیرات قرآنی ادب در بحث و محاجه را مخصوصاً در مقابل جاهلان مغرور به ما می‌آموزد.»^۲

نتیجه گیری

در این تحقیق که جهت تبیین اهمیت تفکر انتقادی در عصر حاضر از منظر قرآن صورت گرفت به اهمیت چندین برابر تقویت قوه تفکر و نقادانه اندیشی در عصر حاضر به دلیل گستردگی محتوای رسانه با پیشرفت فناوری اطلاعات از منظر اندیشمندان و متفکران پرداخته شد. با نگاهی به تاریخ می‌توان گفت که هر جا بشر در مسیر خود دچار انحراف شده سبب آن ضعف اندیشه و نقادی بوده است. قرآن به عنوان برنامه نهایی سعادت و هدایت بشر در مورد مسائل مختلف حیات انسان صحبت به عمل آورده و همان‌طور که انتظار می‌رفت در ارتباط با این مسئله ی حیاتی برای سعادت بشر نیز بحث را مسکوت گذاشته و همواره و در آیات بسیار به صورت مستقیم و غیر مستقیم به دنبال برانگیختن این قوه در انسان بوده به طوریکه می‌توان گفت مخاطب اصلی قرآن افراد خردمند و صاحبان تفکر انتقادی اند. از جمله مولفه‌های تفکر انتقادی که در قرآن مورد تاکید قرار گرفته می‌توان به: حقیقت جویی، کنجکاوی، تحلیلگری و ذهن باز اشاره کرد.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. اسلامی، حسن، انتقاد و انتقاد پذیری، چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۹ هـ ش
۲. برومند، محمد حسین، معارف، مجید، رجب زاده، حسین، «بررسی مبانی پرسشگری در قرآن کریم با تأکید بر اهم معانی استفهام»، پژوهش دینی، شماره ۱۲، ۱۳۸۴ هـ ش

^۱ زخرف: ۲۴

^۲ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۱، ص ۳۹

۳. پاکدلان فرد، شریعت، «مطالعه تحلیلی ویژگی‌های تفکر انتقادی و روش‌های پرورش آن از منظر امام علی (ع) در نهج‌البلاغه»، دانشگاه پیام نور تهران، ۱۳۸۸ هـ.ش
۴. توکلی، رسول، «کاربرد تفکر انتقادی و مولفه‌های آن در ادبیات قرآنی»، معرفت، شماره ۳، ۱۳۹۷ هـ.ش
۵. جوادی، زهره، «مقایسه مفهوم و مولفه‌های تفکر انتقادی از دیدگاه متفکران غربی با مفهوم تفکر در قرآن و دلالت‌های تربیتی این دو در حوزه تربیت دینی»، دانشگاه شیراز، ۱۳۹۰ هـ.ش
۶. حیدری دانایی، افسانه، «تبیین جایگاه نقد اندیشه از دیدگاه اسلام»، دانشگاه الزهراء، ۱۳۸۸ هـ.ش
۷. خسروانیان، سجاد، _____، نجمه، تفکر انتقادی و سواد رسانه: با تأکید بر آموزه‌های سواد رسانه‌ای، تهران: انتشارات پشتیبان، ۱۳۹۷ هـ.ش
۸. داداشی، ساره، نراقی زاده، افسانه، «مروری بر نظریه‌های تفکر انتقادی»، کنفرانس ملی مطالعات کاربردی در فرایندهای تعلیم و تربیت، ۱۴۰۰ هـ.ش
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن، محقق: خسروی حسینی، غلامرضا، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۴ هـ.ش
۱۰. ربانی پارسا، الهام، مصر آبادی، جواد، یار محمد زاده، پیمان، «ساخت و هنجاریابی آزمون تفکر انتقادی»، فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، شماره ۳۴، ۱۳۹۷ هـ.ش
۱۱. رفیعی موحد، مهدی، «بررسی تفسیری بایستگی انتقاد در صحنه‌های اجتماعی از منظر قرآن با تأکید بر آیه مجادله»، نشریه علمی مطالعات تفسیری، ۱۳۹۸ هـ.ش
۱۲. زرگوش، شکوفه و دیگران، «تأثیر راهبرد یادگیری خودتنظیمی بر تفکر انتقادی دانش‌آموزان»، مجله پیشرفت‌های نوین در روانشناسی، علوم تربیتی و آموزش و پرورش، شماره ۳۲، ۱۳۹۹ هـ.ش
۱۳. سعیدی، زهره، «ظرفیت داستان در تقویت تفکر انتقادی: ارزیابی داستان‌های نوجوانان از منظر تفکر انتقادی»، تفکر و کودک، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره ۲، ۱۴۰۱ هـ.ش
۱۴. سفیری، خدیجه، میرسندسی، محمد، عموعبداللهی، فاطمه، «بررسی رابطه تفکر انتقادی و ابعاد اصلی دین‌داری در بین دانشجویان کارشناسی ارشد»، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، شماره ۳، ۱۳۹۵ هـ.ش

۱۵. شریعتمداری، علی، نقد و خلاقیت در تفکر، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۹۴ هـ ش
۱۶. صحرایی پاریزی، فاطمه، برهمن، مریم، «ارائه مولفه‌های تفکر انتقادی با توجه به تربیت آیه‌ای مستخرج از سوره مبارکه بقره»، نشریه علمی پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۴۷، ۱۳۹۹ هـ ش
۱۷. صیفوری، ویدا، «پیش به سوی تفکر انتقادی»، فصلنامه کتاب، شماره ۸۲، ۱۳۸۸ هـ ش
۱۸. طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه: موسوی، محمدباقر، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، بی تا
۱۹. طبرسی، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه: بیستونی، محمد، تهران: فراهانی، ۱۳۶۳ هـ ش
۲۰. عابدکیش، صدراله، «واکاوی جایگاه تفکر انتقادی در اسناد بالا دستی آموزش و پرورش ایران از منظر میزان کاربست مولفه‌های تفکر انتقادی پیتروفسیونه»، اسلام و پژوهش‌های تربیتی، شماره اول، ۱۳۹۹ هـ ش
۲۱. عموعبداللهی، فاطمه، سفیری، خدیجه، «بررسی هم‌کناری تفکر انتقادی و ابعاد دین‌داری در میان دانشجویان کارشناسی ارشد»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی تربیت اسلامی، شماره ۲۳، ۱۳۹۵ هـ ش
۲۲. فیاض، ایراندخت، «پرسشگری راهبرد هویت پایدار دینی در قرآن کریم»، فصلنامه تعلیم و تربیت، شماره ۹، ۱۳۸۸ هـ ش
۲۳. کریمیان، حسین، ناطقی، فائزه، سیفی، محمد، «تفکر انتقادی و تربیت اسلامی: وجوه افتراق و اشتراک»، پژوهش‌های اخلاقی، شماره ۴، ۱۳۹۵ هـ ش
۲۴. محمدی پویا، فرامرز، صالحی، اکبر، «تحلیل محتوای قرآن کریم بر اساس مفهوم تفکر انتقادی»، دو فصلنامه پژوهشی علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، شماره ۳، ۱۳۹۳ هـ ش
۲۵. محمدی، اسفندیار، آرمان، محسن، تروال، بهادر، «کارکردهای تفکر انتقادی در مدیریت استراتژیک»، فصلنامه رویکردهای پژوهشی نوین در مدیریت و حسابداری، شماره ۸۳، ۱۴۰۰ هـ ش
۲۶. محمودی، ایوب، نوروزی، رضا علی، نجفی، محمد، «ویژگی‌ها و ثمرات تفکر انتقادی از دیدگاه امام علی (ع)»، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، شماره ۱۳، ۱۳۹۱ هـ ش
۲۷. مطهری، مرتضی، تعلیم و تربیت در اسلام، انتشارات صدرا، ۱۳۸۸ هـ ش
۲۸. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، بی تا

۲۹. میرمهدی، زینب، «تحلیل مولفه‌های معنایی تفکر انتقادی در روایات اصول کافی»، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان، ۱۴۰۱هـ.ش
۳۰. هادی، منیژه، خرافه و خرافه زدایی با رویکرد رسانه‌ای، قم: صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، مرکز پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۲هـ.ش